

Hannah Arendt Vertelling - Erik Pool

Enschede, 16 april 2016

Terug naar de bedoeling

Ze staat in de koffieruimte van ons ministerie. Is zij mijn afspraak? Ik loop haar tegemoet. “Annemarie?”, vraag ik. “Jij bent Erik?”. We schudden elkaar de hand. Ze koopt een cappuccino voor me en ik zoek een stille tafel voor onze ontmoeting. Ze heeft haar CV bij zich. “Daar wil ik het nog even over hebben”, zegt ze. Ze is een sollicitant die door mijn team is afgewezen. Ik had daar geen bemoeienis mee. Toch wilde ze graag met de directeur in gesprek, schreef ze me per mail. Ik houd van dergelijke onverwachte mails en telefoontjes. Ze houden me wakker en brengen vaak onverwachte dingen op mijn pad. “Dat levert nu in elk geval een lekkere cappuccino op”, zeg ik nippend aan een mok koffie. “Fijn dat je de tijd voor me neemt”, zegt ze enigszins verlegen. Annemarie blijkt zelf de ontmoeting een beetje ongemakkelijk te vinden. Maar dwars door het ongemak heen spreken we na een klein kwartier toch over de vraag wie ze wérkelijk is. Dat haal ik moeilijk uit haar CV en in het gesprek heb ik ook moeite goed te zien wie zij is. Dit zeg ik haar. Ze schrikt enigszins van mijn directheid en begint te blozen. Ze haspelt een beetje en zegt dat ze het moeilijk vindt over zichzelf te spreken. “En precies nu”, zeg ik, “op dit moment zie ik dàt je er bent en wíe jij bent.” Ze knikt en zegt: “Ja, dat begrijp ik.” Het is even stil. Ze kijkt naar buiten en ik schraap het schuim uit de cappuccinomok. Wanneer ze zich weer naar me toedraait, beken ik haar dat de ervaring ook andersom is, en dat *zij* nu ook beter kan zien wie *ik* werkelijk ben. “Nu gebeurt tussen ons waar het voor mij echt om draait”, zeg ik. “In het werk, in een winkel, tijdens een vergadering.” Ze moet lachen: “Dit is inderdaad een bijzonder moment”.

[Zien en gezien worden]

Kent u dergelijke momenten uit uw eigen leven? Herinnert u zich misschien een ontmoeting met een onbekende die eerst niet aanwezig is en daarna ineens *wel*? Die als het ware aan u verschijnt, in zijn of haar ware gedaante voor u oplicht?

In de publieke ruimte, het gemeenschappelijk domein dat voor iedereen toegankelijk is, leven we doorgaans binnen de bescherming van een comfortabele gereserveerdheid. Die laten we slechts varen tijdens de intieme momenten in het eigen gezin, of bij de geliefde of in de betere vriendschappen. “Daar kan ik echt mezelf zijn”, zeggen we dan.

In de openbare sfeer beschermen we onszelf. We maken onze huid dik en maken het contact oppervlakkig, onpersoonlijk. Wie zijn kwetsbare ik *wel* etaleert op straat of in de media, loopt het risico schrammen op de ziel op te lopen. Het publieke domein is gevaarlijk terrein geworden. Want velen missen de gevoeligheid om de kwetsbare mens te waarderen, missen de nieuwsgierigheid om met verwondering het vreemde te ontvangen, missen het besef dat de ander ook gezien wil worden zoals hij werkelijk is. Dat kunnen we een *persoonlijke* omissie noemen, maar ook zien als een *collectief* falen.

[Ahrendts appel]

De oproep van Hannah Arendt, de Duits-Amerikaanse denker uit de vorige eeuw, is daarom treffend raak: het is nodig en belangrijk dat we weer leren zien dat tússten mensen zich de ruimte bevindt waarin het goede gemeenschapsleven vorm móét krijgen. Dáár moet het gebeuren, omdat het elders niet kan. In dit veld is alles in bruikleen en is goed rentmeesterschap de opgave.

In het eco-systeem van de publieke ruimte gebruiken en hergebruiken we tijd en plaats, geven we door en ontvangen we, van mens tot mens, van generatie op generatie, van cultuur naar cultuur. Dat gaat goed zolang we zorgvuldig omgaan met onszelf en de ander, met wat aan ons vooraf ging en na ons zal komen, met de aarde en met alles dat aan haar verwant is.

In de gemeenschappelijke tussenruimte verschijnen wij als individuen voor elkaar, zien wij elkaar in de ogen en proeven wij elkaars intenties, verlangens, frustraties, hoop en wanhoop.

Hier bouwen wij samen aan de principes en praktijken van goed samenleven - of we maken er juist een potje van en breken dan alle vitale ontmoetingen bij de enkels af. Hier creëren wij gemeenschappen van waarden - of we stoppen zinloze energie in waardeloze gemeenplaatsen.

Alles van waarde en alles wat dat bedreigt, komt samen en komt tot stand in de ruimte *tussen* mensen. De zorg voor die ruimte valt samen met de zorg voor elkaar. Leven we het goede leven met elkaar?

De vraag die Hannah Arendt ons voorhoudt heb ik dan ook als volgt begrepen:

wat is er nodig, van wie en wanneer, om van de levensruimte die zich tussen mensen manifesteert,

een openbare werkplaats te maken

waarin gewerkt kan worden

aan een rechtvaardige, bloeiende en vrije gemeenschap

van unieke mensen

die voor het goede leven niet alleen zichzelf moeten leren leiden maar ook elkaar moeten willen begeleiden

in de gezamenlijke pelgrimage

door het aardse, sterfelijke bestaan?

Dat is het appèl dat Hannah Arendt op mij doet. Wat dit voor mij betekent wil ik in deze eerste Hannah Arendt Vertelling graag met u wil delen.

[Aards en praktisch]

Dit is voor mij geen *soft* of *zweverig* onderwerp. De kwestie van de ware ontmoeting is dagelijks aan de orde in de concrete, harde praktijk van leven en samen leven. Ze is echter vooral aan de orde door een pijnlijke afwezigheid.

In deze tijd is er een schreeuwend tekort aan zien en gezien worden, aan kijken met open ogen dwars door de ziel naar ieders hart.

En laat ik het maar eens klip en klaar zeggen: iedereen die dit afserveert als ‘vaag gedoe’ of ‘soft gepraat’ heeft nog een hoop te leren, over zichzelf en de medemens, en moet waarschijnlijk de eigen angsten onder ogen zien die hem of haar ervan weerhouden hier serieus werk van te maken. Want toegegeven: een kijkje in elkaars ziel is vaak beangstigend ongemakkelijk en frustrerend moeilijk.

Wie het hier moeilijk mee heeft valt dus niets te verwijten, maar wie het zonder nadenken weggooit als flauwekul en prietpraat vindt Hannah Arendt - en mij - recht tegenover zich.

Ons gemeenschappelijk samenleven vereist verantwoordelijkheidszin van ons allen en die kan niet bestaan zonder een zorgvuldige ontmoeting tussen mensen waarin het ‘onzegbare’ (Plato) en ‘woordloze’ (Aristoteles) wordt gerespecteerd.

Annemarie en ik dronken onze cappuccino op het ministerie van Infrastructuur en Milieu. Daar weten we echt wel wat concrete, harde, aardse zaken zijn. Het is het ministerie van vliegvelden, water, wegen, spoorlijnen, deltawerken, landschappen, steden, milieu, klimaat, duurzaamheid. Mijn werk is daarom heel concreet en niet zweverig. Als *wij* het over zweven hebben, dan hebben we het over vliegtuigen of fijnstof.

[Twee-benige ambtenaar]

Ik ben daar directeur Participatie. Mijn directie heeft tot taak alle beleidsmakers, beslissers en uitvoerders steeds beter in staat te stellen de ambtelijke ramen open te zetten en samen te werken met bedrijven, burgers en belangenorganisaties. Dat is een lastige taak, omdat de samenleving tegelijkertijd van kabinet en haar ambtenaren verwacht dat problemen worden opgelost, belastinggeld goed wordt besteed en Nederland een veilig, welvarend en gezond land blijft.

Er moet gepresteerd worden - en wel in een hoog tempo. Rust voor ruimte en reflectie is er nauwelijks, en als die er ooit wel was dan lijkt ze door jarenlange

inkrimping nu wel verdwenen. We werken in Den Haag in een ‘doenerige’ cultuur die stoelt op concrete maatregelen.

Tijd om na te denken is schaars en moet bij tijd en wijle bevochten worden.

Soms ervaren we een onmogelijke opgave.

Enerzijds wil de zogeheten ‘energieke samenleving’ gehoord en begrepen worden als een samenwerkingspartner naar wie ambtenaren beter moeten luisteren.

Anderzijds wil de politiek perfect ondersteund worden en ons vooral laten doen wat *zij* verlangt. Wij ambtenaren moeten op beide eisen adequaat reageren en ons organiseren als een ‘energieke overheid’ die presteert, samenwerkt, op tijd en betrouwbaar levert en in grote transparantie zich laat aanspreken op het eigen doen en laten - zowel richting bestuur en politiek en als richting publiek en media.

Hoe we dit doen bepaalt of het samenspel tussen energieke samenleving en energieke overheid slaagt of mislukt. Hannah Arendt biedt daarvoor naar mijn smaak¹ een relevant perspectief.

[De participatiesamenleving]

In april 2014 stuurt premier Rutte namens het kabinet een brief aan de Tweede Kamer waarin hij uitlegt wat de regering bedoelt met de ‘participatiesamenleving’, waarover de koning in de Troonrede had gesproken. In zijn brief verwijst de minister-president *niet* naar Hannah Arendt maar hij lijkt *wel* schatplichtig aan haar denken. Hij schrijft:

“De overheid (...) handelt nog te vaak vanuit klassieke hiërarchische verhoudingen (formeel, probleemgericht, risicomijdend en controleerbaar) en voert beleid dat - onbedoeld - maatschappelijk initiatief verdringt. [...] We moeten ruimte bieden voor deze [maatschappelijke] kracht en voorkomen dat de overheid *eigen initiatieven en mogelijkheden van mensen* in de kiem smoort.”

Hier schetst de premier het beeld van een publieke ruimte die verstikt is geraakt door hiërarchisch opgelegde regels en beleidskaders en waarin de speelruimte is

¹ Een typische Arendt-formulering als het om ‘oordelen’ gaat: het oordeel is volgens haar op smaakvoorkeur gebaseerd.

verdwenen die mensen nodig hebben om hun directe leefomgeving in te richten volgens hun *eigen* waarden, belangen en mogelijkheden.

Dat is wat de minister-president wil aanpakken - en ik met hem.

Natuurlijk ken ik de problemen die zichtbaar worden nu de verhoudingen en taakverdeling tussen overheid en samenleving aan het veranderen zijn, zoals in de zorg.

Natuurlijk ken ik de risico's als we zouden doorschieten en de zorgplicht van de overheid uitruilen tegen zelfredzaamheid.

Toch wil ik het idee omarmen van een samenleving waarin mensen de ruimte krijgen om hun leefomgeving zelf vorm te geven, waar burgers kunnen meebouwen aan plannen van hun gemeente, waterschap of provincie, waar windcorporaties, zorgcollectieven en onderwijsgemeenschappen vorm geven aan hun eigen projecten. Ik wil bijdragen vanuit mijn functie en levensfilosofie, aan de vorming van een leefgemeenschap waar mensen elkaar ontmoeten en waar ze spreken over de zaken die voor een vitaal leven werkelijk van waarde zijn.

Ik zal mijn inzet met een paar voorbeelden illustreren.

['Van harte welkom']

Ik mocht vorige week in Den Haag een bestuurlijke bijeenkomst leiden over de Omgevingswet die onlangs door de Tweede en Eerste Kamer is aangenomen. Deze wet dwingt voor de fysieke leefomgeving de participatiesamenleving àf: iedereen die dat wil, móet kunnen meedoen. Het draaiboek bood me de ruimte voor een persoonlijk welkomstwoord. Burgemeesters, wethouders, gedeputeerden, dijkgraven, ambtenaren en minister Schultz van Haegen keken me verwachtingsvol aan.

‘Doe ik het echt?’, dacht ik nog even.

‘Ja, het moet gezegd’, besloot ik in stilte.

Zo kwam het dat ik na enkele openingszinnen de gasten uitnodigde te gaan staan om elkaar te begroeten en te verwelkomen. Dat leverde onmiddellijk een gezellige en enigszins hilarische scene op van mensen die elkaar handen schuddend aan het verwelkomen waren op hun eigen bijeenkomst.

En toen de rust was weergekeerd, kon ik duidelijk maken dat naar mijn smaak de omgevingswet dit in feite van alle bestuurders en ambtenaren verlangt: aan mensen de gelegenheid bieden elkaar te ontmoeten en in gesprek te gaan over wat zij belangrijk vinden voor hun eigen leefomgeving.

Natuurlijk heb ik verteld dat ik vandaag deze Hannah Arendt Vertelling zou uitspreken en dat ik een verband zie tussen de ambitie van de omgevingswet en Arendts analyse, namelijk dat de publieke ruimte verschrompelt omdat arbeiden en werken dominant zijn geworden en de echte ontmoeting tussen mensen in de verdrukking komt.

[Aan de slag in werk en privé]

In haar boek *Vita activa* schrijft Arendt: “De moderne tijd heeft theoretisch de arbeid verheerlijkt en de facto van de hele maatschappij een maatschappij van arbeiders gemaakt.”

Daarom moeten we ons er opnieuw van bewust zijn, vindt Arendt, dat wij ons unieke mens-zijn slechts ervaren en vormgeven wanneer wij spreken tot, en luisteren naar de ander. Arendt verlangt iets heel simpels van ons: ze wil niet dat we *uit* onze leefwereld stappen, maar dat we *middenin* de hectiek van de dagelijkse dingen de ruimte maken voor een pas op de plaats om te zien wat we nu werkelijk doen met elkaar en om aan onszelf en de ander de goede vragen te stellen: doen we de goede dingen, doen we ze goed en wie ben jij eigenlijk, wat vind jij belangrijk en zal ik ook vertellen wat mij diep vanbinnen beweegt?

Deze oproep tot rust en reflectie en aandacht voor de relatie, wil ik ook vorm geven in mijn privéleven - en daarom ben ik in mijn vrije tijd ook mede-initiatiefnemer van het Festival van het goede leven. Maar tegelijk wil ik de oproep van Arendt dus ook vertalen naar mijn ambtelijk werk als Directeur Participatie. Ook daar kan ik proberen het verschil te maken door letterlijk te doen waar zij toe oproept.

Daarom organiseer ik in mijn eigen directie of elders in het departement, momenten en bijeenkomsten waar rust, reflectie en aandacht voor elkaar mogelijk is.

Daarmee sta ik middenin de rijke traditie van de klassieke en praktische filosofie. Dat ervaar ik als een bekrachtiging van mijn inzet die soms tegen de stroom in tot stand komt en soms ook kan meeliften op wat anderen binnen de rijksdienst al tot stand brengen. De filosofische canon spreekt in dit verband van ‘de vrije ruimte’, wat in het oude Griekenland *scholè* werd genoemd. Daar is dan ook de Italiaanse naam van de academie voor levenskunst van afgeleid: La Scuola, een vrijplaats voor bezinning en levensvragen.

In de vrije ruimte staat het gesprek tussen mensen centraal, en dus niet de taak, of het geld, of het project of de minister bijvoorbeeld. Uiteraard gaat het gesprek wel *over* de taak, het geld, het project en al die andere dingen, maar in de vrije ruimte is er juist ook een bepaalde afstand tot al deze onderwerpen - en dat biedt zicht op de mensen, hun motieven en moeilijkheden die ‘onder tafel’ spelen en de samenwerking succesvol of kansloos maken. In die vrije ruimte is er ontmoeting en wordt er gebouwd aan relaties.

Daarom organiseren we socratische gesprekken, morele overleggen en leergroepen (CoP en COMEX), en soms gebruik ik poëzie en citaten van schrijvers of vertel ik aan een zaal met minister en bestuurders over Hannah Arendt.

Na afloop van die bestuurlijke bijeenkomst kwam iemand naar me toe en zei:

“Ontroerend, dat was het, het was eigenlijk ontroerend goed.”

Wat bedoelde hij precies?

“Dat ik in mijn werk ook veel te weinig ruimte maak voor waar het echt om gaat. En het wordt er allemaal zoveel beter van!”, verzuchtte hij. “Echt! Ons werk, mijn werk, het wordt er zóveel beter van!”

['Terug naar de bedoeling' & 'Haast de langzaam']

Die verzuchting hoor ik vaker zodra het lukt om op de werkvloer de ruimte vrij te spelen voor een echte ontmoeting tussen collega's of samenwerkingspartners - alsof er dan sprake is van een collectieve opluchting.

Toen ik vorig jaar een rondetafel-gesprek opende met een gedicht² en de officiële agenda liet wachten, zei een gesprekspartner verrukt: “Dit is terug naar de bedoeling”. Job Cohen was er ook, en zei, onder de indruk van wat er gebeurde: “Dit is wat we nodig hebben: een vorm van ‘haast je langzaam’.”

Misschien was deze ervaring voor hem wel de aanleiding om op de uitnodiging van La Scuola in te gaan en volgend jaar de bezorger te zijn van deze Hannah Arendt Vertelling.

Met ‘haast je langzaam’ verwoordde Cohen op zijn manier wat Arendt in *Vita activa* schrijft:

² Dit was het eerste deel van ‘De regen in het pijnbos’ van Gabriele d’Annunzio. Dit is als appendix toegevoegd aan deze geschreven versie van de Hannah Arendt Vertelling.

“Het komt mij voor dat gedachteloosheid (...) één van de meest opvallende kenmerken van onze tijd is. Wat ik beoog is derhalve heel eenvoudig: het pretendeert niet meer te zijn dan nadenken over wat wij doen.”

Arendt wil ons op haar manier onthaasten, tot reflectie brengen, ‘terugbrengen naar de bedoeling’³. En die bedoeling is in essentie te vinden in de ontmoeting van, en de ruimte *tussen* mensen. Ze maakte zich daar grote zorgen over, en die zorgen deel ik met haar - en vermoedelijk met vele anderen, in Den Haag, hier in Enschede en overal elders in Nederland en Europa.

Tijdens een lezing in Hamburg zei ze hierover:

“De wereld ligt tussen de mensen, en dit ‘tussen’ (...) draagt vandaag onze grootste zorg weg en is in vrijwel alle landen op aarde onderhevig aan de meest flagrante ontreddeering. Zelfs waar de wereld nog grotendeels in orde is of in orde gehouden wordt, heeft de publieke ruimte haar vermogen om te verlichten, dat oorspronkelijk tot haar diepste wezen behoort, verloren.”

Ze lijkt pijnlijk gelijk te krijgen.

Pas *nadat* we elkaar hebben gezien als mens tot mens en hebben gewaardeerd om wie we in essentie kunnen zijn, kan de functionaris zijn werk goed doen, de kiezer zijn stem verstandig uitbrengen, de staat haar taken verantwoord dragen.

Maar zónder dat gaan alle plannen op den duur ten onder aan onmenselijkheid, alle goede bedoelingen en politieke intenties ten spijt.

[Toewijding aan de publieke zaak]

De moraal van dit verhaal mag inmiddels voor zich spreken. Het is voor Arendt duidelijk dat het actieve leven bestaat uit “een leven gewijd aan de publieke zaak.”

Ze doet als geen ander een moreel appeel op ons allemaal om verantwoordelijkheid te nemen voor een gezonde gemeenschappelijke ruimte waarin wij mens zijn onder de mensen. In *Vita Activa* schrijft ze:

³ Met ‘terug naar de bedoeling’ wil ik ook een lichte verwijzing maken naar een kernbegrip uit Arendts filosofie: geboortelijkheid. Met dit woord brengt ze ons associatief ‘terug naar...’ het begin van ons eigen leven. Licht in ons vermogen om telkens opnieuw geboren te worden ‘de bedoeling van ons mens-zijn’?

“Voor mensen betekent leven zoveel als ‘zijn onder mensen’ (inter homines esse), dat wil zeggen aanwezig zijn te midden van andere mensen. Pas als wij in onze individuele uniciteit - dat wil zeggen in ons handelen en spreken - voor anderen optreden, ervaren wij onszelf als persoon.”

Dit was misschien wel wat er gebeurde bij een cappuccino in de ontmoeting met Annemarie. En dit is wat met een verzuchting wordt opgemerkt als het lukt om ‘vrije ruimte’ te maken voor een betekenisvol gesprek. Dat kan dan inderdaad worden ervaren als ‘terug naar de bedoeling’.

Arendt schrijft:

“(…)Een groeiend aantal mensen maakt gebruik van de vrijheid om zich uit de wereld terug te trekken en zich van de verplichtingen in de wereld te ontdoen. (...) Wat verloren gaat, is de specifieke en meestal onvervangbare tussenruimte die precies tussen de mens en zijn medemensen tot stand zou zijn gekomen.(...) Onze persoonlijke hoedanigheid verschijnt alleen tegen de achtergrond van de wereld (...).”

Dus iedereen die in de huidige, verwarrende tijd zo naarstig op zoek is naar zichzelf, zal zijn ware ik tegenkomen juist daar waar wij als mensen elkaar ontmoeten zoals we bedoeld zijn:

reisgenoten op één aarde,

onder één gesternte

en met één overeenkomst -

namelijk dat we sterfelijk zijn,

dat we ons daar van bewust zijn

en dat we daarom het vermogen bezitten om ons elke dag met een hernieuwde motivatie en als herboren⁴

onder de mensen te begeven.

⁴ Eén van Arendts kernpunten van haar denken, verwant met de joodse traditie waarin ook bijvoorbeeld Spinoza zich manifesteerde, is de door haar bepleite gerichtheid op het leven - tegenover het in de filosofie populaire thema van de sterfelijkheid - en op een typisch facet van de menselijke conditie: het vermogen telkens weer opnieuw te beginnen, zoals elk mens bij de eigen geboorte het begin van het nieuwe is. Zij muntte dit als ‘nataliteit’, geboortelijkheid.

Het goede leven heeft goed samen leven nodig met een gezonde tussenruimte. Dat wens ik u allen toe - als dienaar van de publieke zaak en als geëngageerd filosoof, maar vooral als mens onder de mensen.

U luisterde aandachtig naar wat ik zei.

Dank daarvoor.

De regen in het pijnbos

- Gabriele d'Annunzio (1863-1938)

[La pioggia nel pineto - 1904, Italië]

Stil! Op de paadjes
van 't pijnboombos hoor ik
geen menselijke woorden
weerklinken, maar hoor ik
slechts woorden bewegen
die ver weg van naalden en blaadjes
verzinken.

Luister! Het regent
op buigzame takken
van tammerisken,
verbrande en brakke,
het regent op dennen
met schilfers en pennen,
het regent op mirten
van goden,
op groene cipressen,
op bremmen die kleuren,
op jeneverbessen
met vruchten die geuren,
het regent op onze gezichten
die branden,
het regent op onze handen,
ontblote,
het regent op onze kleren
als vachten,
op frisse gedachten

die nieuw nu ontspruiten
bij beiden,
op lieflijke woorden
die gisteren jou,
vandaag mij misleiden,
o Hermione!